

М.С. Джангужиев^{1*} , Г.Ж. Балжанова¹ , Г.С. Саркулова¹ , С.Ж. Сапанов² ¹Жәңгір хан атындағы Батыс-Қазақстан аграрлық-техникалық университеті

Орал қ., 090009, Қазақстан Республикасы

²Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті

Атырау қ., 060011, Қазақстан Республикасы

*E-mail: dsi-1949@mail.ru

АЛАШ ҚАЙРАТКЕРІ ХАСАН НҰРМҰХАМЕДОВТІҢ ҚОҒАМДЫҚ-САЯСИ ҚЫЗМЕТІ

Андатпа

Мақалада XX ғасыр басындағы Алаш қозғалысының көрнекті өкілі, Батыс Алашорда үкіметінің қызметіне белсене араласқан қоғам қайраткері Хасан Нұрмұхамедовтің өмірі мен қоғамдық-саяси қызметі жан-жақты талданады. Хасан Нұрмұхамедовтің қалыптасу жолы мен дін саласындағы атқарған қызметін, Алаш идеяларын жүзеге асырудағы рөлін, сондай-ақ Кеңестік қуғын-сүргін кезеңіндегі тағдырын архивтік және ғылыми деректер негізінде қарастырады. Хасан Нұрмұхамедовтің діни-ағартушылық, әлеуметтік және саяси бағыттағы қызметі Батыс Алашорда тарихымен сабақтастықта қарастырылады. Мақалада Қазақстандағы ұлт-азаттық қозғалыстар және Алаш қозғалысының кезеңдері ашылып, талданды. Алаш қозғалысының қазіргі Қазақстандағы ұлттық мүддемен байланысы сарапталды. Зерттеудің мақсаты — Хасан Нұрмұхамедовтің өмір жолы мен қоғамдық-саяси, діни-ағартушылық қызметін кешенді зерттеу, оның «Алаш» қозғалысы идеяларын жүзеге асыруға және Батыс Алашорда қызметіне қосқан үлесін ашып көрсету, сондай-ақ оның тағдыры мен ұрпақтарының қызметін кеңестік қуғын-сүргін, ұлттық мемлекеттілік және тарихи жадты сақтау контекстінде қарастыру. Сонымен қатар, оның ұрпақтарының білім мен ғылым саласындағы қызметі мен жетістіктеріне де назар аударылады. Алаш қайраткерлерінің ұлттық мемлекеттілік жолындағы күресі мен тарихи маңызы ашылған. Отан тарихындағы «ақтандақ» беттердің қатарына жататын кеңестік кезеңдегі саяси қуғын-сүргінге ұшыраған дәстүрлі ислам өкілдерінің тағдырларымен байланыстыра отырып қарастырылған. Мақала ұлттық сана мен тарихи жадыны жаңғыртуға бағытталған.

Негізгі сөздер: Алаш қозғалысы, Батыс Алашорда, Хасан Нұрмұхамедов, Орал, саяси қуғын-сүргін, ұлттық интеллигенция, Алаш қайраткері.

Кіріспе

Жиырманшы ғасырдың басындағы қазақ қоғамының алдында тұрған өзекті саяси мәселе ұлттық мемлекет құру мен тәуелсіздік идеялары болғаны хақ. Қазақ қоғамының дамуында көрнекті мемлекет қайраткері Хасан Нұрмұхамедов орны бөлек. Ол қзінің саяси қызметін Батыс Қазақстан облысында бастады. Кеңестік кезеңде Алаш қайраткерлерінің өмірі мен қызметі идеологиялық шеңберде қарастырылды. Олардың саяси қызметі «ұлтшыл», «пантүрікшіл» саяси сенімсіздік тұрғысынан қарастырылды. Сондықтанда, тек Тәуелсіздік жылдарында ғана бұл мәселе объективті зерттеле бастады. Осы тұрғыдан алғанда, өңірлік деңгейде қызмет атқарған Алаш қайраткерлерінің, соның ішінде Хасан Нұрмұхамедовтің өмірі мен қызметін арнайы қарастыру ғылыми тұрғыдан өзекті болып табылады. Алаш қозғалысының қалыптасуы Ресей империясының отарлық саясаты күшейген кезеңмен тікелей байланысты. Дегенмен, Алаш идеясының түп-тамыры бұдан әлдеқайда тереңде жатыр. Ол — қазақ халқының елдік пен еркіндікке ұмтылған тарихи санасының көрінісі. Алаш қозғалысы XX ғасыр басындағы қазақ қоғамында отаршылдыққа қарсы бағытталған, демократиялық сипаттағы жалпыхалықтық қозғалыс ретінде қалыптасты.

Алаш идеясы — ұлттық тұтастық пен тәуелсіздікті көздеген қазақтың рухани өзегі. Кеңестік билік кезеңінде бұл идеяны жою мақсатында түрлі саяси айла-тәсілдер қолданылып, Алаш қайраткерлері «ұлтшыл» деген айыппен қуғындалды. Ұлт тағдыры үшін күрескен зиялылардың көпшілігі атылып, түрмеге қамалып немесе жер аударылды.

Соған қарамастан, Алаш идеясы халық жадынан өшкен жоқ. Кейінгі кезеңдердегі ұлттық қарсылықтар мен азаттық қозғалыстарының барлығы осы идеялық негізбен сабақтасып жатты.

Хасан Нұрмұхамедов XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басында өмір сүрген адам. Ол сол дәуірдегі барлық зиялылар сияқты ең алдымен дәстүрлі мұсылманша білім алып, орыс-қазақ оқу жүйесі арқылы заманауи білім алған қазақ зиялыларының өкілі болды. Бұл жағдай оның саяси көзқарасының қалыптасуына елеулі әсер етті. Патшалық Ресейдің отарлық саясаты, жер мәселесіндегі әділетсіздік, қазақ халқының құқықтық шектелуі Х.Нұрмұхамедовтің қоғамдық белсенділігін арттырды. Ол ұлттық дамудың басты шарты ретінде білім мен өзін-өзі басқару идеясын қолдады [1]. Хасан Нұрмұхамедов - Батыс Алашорда қозғалысының дін саласындағы белсенді қайраткері әрі мұхтасиб. Ол 19 ғасырдың соңында қазіргі Орал облысының Тайсойған өңірінде дүниеге келген. Байұлы руының шеркеш тайпасынан шыққан. Діни білімін алғашында жергілікті медреседе алған соң, 1901 жылы Бұхарадағы Мір-Араб медресесін тәмамдаған. Өзінің білімін арттырғаннан кейін Тайсойғанда медресе мен мешіт ашып, діни қызметпен айналысқан. Хасан Хазірет елдегі қоғамдық-саяси оқиғаларға да белсене араласқан. 1917 жылы Орал облысында өткен бірінші қазақ съезіне қатысып, Бүкілресейлік мұсылмандар съезіне Орал облысынан делегат болып сайланған. Мәскеуде өткен съезде қазақ делегаттарының кеңесінде қатысып, Ташкентте жалпықазақ съезін өткізу ұсынысын қолдаған. Жиында Алаш автономиясын жариялауды және оған Түркістан қазақтарын қосуды жақтаған. Кейіннен ол Орынборда өткен екінші жалпықазақ съезіне де делегат ретінде қатысып, автономияны жедел жариялауды талап етті.

1917 жылы Алашорда үкіметі құрамында «Ойыл уәлаяты» басқармасы құрылған кезде, Хасан Хазірет осы құрылымның Дін істері жөніндегі комиссиясының мүшесі болып тағайындалды. Ол сол өңірде мұхтасиб қызметін атқарған. Алайда, Кеңес өкіметі орнағаннан кейін Хасан Хазірет діни қызметі үшін қатты қысым көрді. 1925 жылдан бастап дінге деген бақылау күшейіп, оған түрлі шектеулер қойылды. 1937 жылы тұтқындалып, Орал қаласындағы түрмеге қамалды. Оған жапон тыңшысына қызмет ету, сондай-ақ қазақ ұлттық қозғалысымен байланысы бар деп айып тағылды. Сонымен қатар, оның туыстары мен жақындары да қуғынға ұшырады. 1938 жылы ақпан айында Хасан Хазірет атылып, оның қызметі мен еңбектері Кеңес үкіметі тарапынан толықтай жойылды.

Хасан Нұрмұхамедовтің қоғамдық-саяси көзқарастары Алаш қозғалысының жалпы идеологиялық бағыттарымен үндес болды. Ол қазақ қоғамының дамуын эволюциялық жолмен жүзеге асыруды қолдап, радикалды күш қолдану тәсілдеріне қарсы көзқарас ұстанды. Қайраткер үшін ұлттық мемлекеттіліктің басты тірегі – заң үстемдігі, жердің халық меншігі және білім беру ісінің дамуы болды [2]. Оның көзқарастарында либералдық-демократиялық құндылықтар басым көрініс тапты. Х.Нұрмұхамедов халықтың өзін-өзі басқару құқығын қорғап, қазақ қоғамының болашағын өркениетті елдер қатарына қосылумен байланыстырды. Бұл ұстанымдар Алаш партиясының бағдарламалық құжаттарымен толық сәйкес келді. Сонымен қатар, Хасан Нұрмұхамедов ұлттық бірлік мәселесіне ерекше мән берді. Ол руаралық алауыздық пен ішкі қайшылықтардың қазақ халқының саяси әлсіреуіне алып келетінін атап көрсетті. Сондықтан да Алаш қайраткерлері үшін ортақ ұлттық мүддені қорғау бірінші кезекте тұрды.

Алаш қозғалысы мен бірге Батыс Алашордадағы қызметі қабаттаса өріледі. 1917 жылғы саяси өзгерістерден кейін Алаш партиясы құрылып, қазақ қоғамының мүддесін қорғаған негізгі саяси күшке айналды. Батыс Қазақстан аумағында Батыс Алашорда үкіметі құрылып, оның жұмысына Хасан Нұрмұхамедов белсене қатысты. Ол жергілікті басқару құрылымдарын қалыптастыруға, халық арасында Алаш бағдарламасын

түсіндіруге, саяси үгіт-насихат жүргізуге атсалысты. Х.Нұрмұхамедовтің қызметі өңірдегі ұлттық қозғалыстың ұйымдасқан сипат алуына ықпал етті.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Ұлт тарихындағы ірі құбылыстарды зерделеу тек өткенді баяндау емес, оны қазіргі ұлттық сананың құрамдас бөлігіне айналдыруды көздейді. Алаш қозғалысын тек саяси ұйым ретінде емес, ұлттық дүниетаным қалыптастырған тарихи феномен ретінде қарастыру қажет.

Зерттеу барысында Алаш партиясының бағдарламалық құжаттары, қазақ съездерінің шешімдері, Батыс Алашорда үкіметінің қызметіне қатысты деректер негізге алынды. Тарихи-салыстырмалы және деректанулық талдау әдістері қолданылды.

Батыс Қазақстан облысында дін өкілдерін қудалау көбінесе «Уфадағы ЦДУМ өкілдері Тәржіманов пен Мақұлов басқарған контрреволюциялық панисламистік антисоветтік көтерілісшіл шпиондық-диверсиялық ұйым» деп аталған істің аясында қарастырылған. Қылмыстық іс құжаттарында бұл топ «ЦДУМ ісі» деп белгіленіп, «Қазақстанда кеңес үкіметін күшпен құлатып, Жапонияның ықпалында буржуазиялық ұлтшыл мемлекетті құруды мақсат еткен» деген айып тағылған. Алайда, бұл қылмыстық істердің барлығы негізсіз және қолдан жасалғаны, ал айыптаушылардың көрсеткен мойындау жауаптары психологиялық және физикалық қысыммен алынғаны кейін толық дәлелденді.

Қудаланған хазіреттердің өмір жолын зерттегенде олардың революция алдындағы қоғамдық-саяси қызметтері, «Қазақстан», «Айқап», «Қазақ» газеттерінде жарияланған материалдар, 1917-1920 жылдар аралығындағы Алаш қозғалысымен байланыстары ерекше назарға алынды. Сонымен қатар, Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архиві, Қазақстан Республикасы Президент архиві және Батыс Қазақстан облыстық мемлекеттік архивіндегі құжаттар да зерттеу жұмыстарына қосылды. Осы зерттеу барысында Алматы қалалық және Батыс Қазақстан облыстық ішкі істер департаменті арнайы архивінің қорларындағы материалдар да зерделеніп, сараптама жасалды.

1917 жыл қазақ халқының саяси өмірінде ерекше орын алды. Осы кезеңде Алаш партиясы құрылып, қазақ автономиясын жариялау мәселесі күн тәртібіне қойылды. Алашорда үкіметінің құрылуы қазақ қоғамының мемлекеттік дербестікке ұмтылуының айқын дәлелі болды.

Нәтижелер және оларды талқылау

Хасан Нұрмұхамедұлы – Батыс өңірінде діни білім алып, ел ішінде ағартушылық қызмет атқарған санаулы зиялылардың бірі. Ол мешіттер мен сауат ашу мектептерін ұйымдастырып, халықты білім мен имандылыққа үндеді. Бірнеше тілді меңгерген алғашқы қазақ діни қайраткерлерінің қатарында болды [3].

Алаш қозғалысының көрнекті өкілдерінің бірі, өмірінің соңғы сәтіне дейін ел болашағы үшін аянбай еңбек еткен тұлға – Хасан Нұрмұхамедов болатын. Ол туралы тергеу хаттамасы 1937 жылдың 25 сәуірінде Гурьев қалалық округтік бөлімінде рәсімделген. Аталған құжатта Хасан Нұрмұхамедовтің 1861 жылы дүниеге келгені көрсетіледі. Паспорт деректеріне сәйкес, оның АЕ122391 нөмірлі жеке куәлігі 1936 жылдың 6 желтоқсанында Тайпақ аудандық КМ тарапынан берілгендігі көрсетілген [4].

Паспорттағы мәліметтерде Хасан Нұрмұхамедов бұрынғы Қызылқоға ауданында (қазіргі Батыс Қазақстан облысы аумағында), молла отбасында туғаны, ұлты қазақ екені және КСРО азаматы болып саналатыны жазылған. Тұрақты мекенжайы ретінде Ойыл ауданының №1 ауылы көрсетілген. Отбасылық жағдайы – үйленген. Жақын туысы ретінде Тайпақ ауданында тұратын, жұмыс істемейтін Хұсайын Нұрмұхамедов аталады. Ал баласы Мұхамбет Шектібаев Ойыл ауданының №1 ауылында аудандық жер бөлімінде қызмет атқарғаны айтылады [5].

Өлеуметтік шығу тегі мен мүліктік жағдайына байланысты құжатта оның ата-анасы кедей шаруалар болғаны көрсетілген. Революцияға дейін олардың 60–70 қойы, 7–8 түйесі және 3–4 сиыры болған. Білімі жоғары деп танылып, 1901 жылы Бұхара қаласындағы діни оқу орнын тәмамдаған. Негізгі кәсібі – молла. Партиялық ұйымдарға мүше болмаған. Қазан төңкерісіне дейін сотталмаған, алайда 1930 жылы мемлекеттік салықты төлемегені үшін бес жылға бас бостандығынан айырылғаны айтылады.

Тергеу хаттамасында Хасан Нұрмұхамедов 1901 жылы Бұхарадағы оқуын аяқтаған соң Қызылқоға ауданында молла ретінде қызмет еткенін және сол жерде өз мешітін ашқанын баяндайды. 1905 жылы ресми молла атағын алу мақсатында Санкт-Петербургке барып, дінбасы Алексей Павлович Игнатьевтің қабылдауында болып, өтініш білдіргенімен, бұл ұсынысы қабылданбайды. Ал бас молла атағы оған тек 1923 жылы, Кеңес өкіметі орнаған кезеңде, Ойылдағы діни жиналыс барысында берілген. Осыдан кейін, яғни 1923 жылдан 1930 жылға дейін Ойыл өңірінде моллалық қызмет атқарғанын, ал 1930 жылдан соң бұл қызметтен біржола бас тартқанын айтады. Бұған себеп ретінде халықтың моллаларға деген сенімінің азаюын, мешіттің мектеп пен басқару жүйесінен шеттетілуін көрсетеді. Осы жағдайларға байланысты «моллалық қызметімді тоқтаттым» деп түсінік берген [4.-50]. Айта кетер жайт, мұрағатта сақталған Хасан Нұрмұхамедовке қатысты негізсіз тағылған айыптар қамтылған екі томдық қылмыстық істі қарау барысында оның жеке басына қатысты фотосуреттің жоғалып кеткені анықталды.

1930 жылы Хасан Нұрмұхамедұлына экономикалық сипаттағы жалған айыптар тағылып, сот үкімімен бас бостандығынан айырылды. Кейін бұл қудалау 1937 жылғы саяси репрессиямен жалғасын тапты. Ол «панисламдық ұйымға қатысы бар» деген негізсіз айыппен тұтқындалып, ауыр тергеулерден өтті.

Тергеу барысында оның Алаш қайраткерлерімен және діни тұлғалармен байланысы қылмыстық әрекет ретінде көрсетілді. Қуғын-сүргіннің нәтижесінде Хасан Нұрмұхамедұлы ату жазасына кесілді [5.-23]. Кеңестік билік орнағаннан кейін Алаш қозғалысына қатысқан тұлғалар «ұлтшыл» және «контрреволюциялық элемент» ретінде айыпталды. Хасан Нұрмұхамедов те осы саяси науқанның құрбаны болды. Тергеу материалдары оның қызметін объективті бағалауға емес, саяси айып тағуға бағытталғанын көрсетеді. Нәтижесінде ол Орал қаласында ату жазасына кесілді. Бұл оқиға кеңестік тоталитарлық жүйенің ұлттық интеллигенцияға қарсы жүргізген саясатының айқын көрінісі болып табылады.

Хасан Нұрмұхамедовтің тарихи рөлі оның Алаш идеясына адалдығымен және ұлттық мүддені қорғаудағы табандылығымен айқындалады. Ол қазақ халқының саяси санасын көтеруге, ұлттық мемлекеттілік идеясын орнықтыруға үлес қосты [6]. Хасан Хазірет сол кезеңдегі дін мен саясаттың арақатынасын анықтап, өз елінің тәуелсіздігі үшін күрескен қайраткер ретінде тарихта қалды.

Тәуелсіз Қазақстан жағдайында мұндай тұлғаларды ғылыми тұрғыдан зерттеу – ұлттық тарихи жадты жаңғыртудың маңызды бөлігі. Кеңестік репрессиялық саясат Алаш қозғалысына қатысқан қайраткерлерге ғана емес, жалпы ұлттық интеллигенцияға қарсы бағытталды. 1920–1930 жылдары жүргізілген саяси науқандар барысында көптеген қазақ зиялылары қамауға алынып, ату жазасына кесілді немесе еңбекпен түзеу лагерлеріне жіберілді.

Хасан Нұрмұхамедовтің тағдыры осы тарихи үрдістің бір бөлігі болып табылады. Оның үстінен қозғалған іс материалдары кеңестік құқықтық жүйенің саясиленген сипатын көрсетеді. Тергеу барысында айыптау бағыты басым болып, қорғау тетіктері іс жүзінде қолданылмады [7]. Бұл жағдай кеңестік биліктің ұлттық қозғалыс өкілдеріне деген көзқарасын айқын аңғартады.

Діннің қазақ даласында таралуын зерттеген ғалымдарға, ағартушыларға тоқтала кетсек артық етпейді. Өйткені жиырмасыншы ғасыр басындағы саяси қуғын-сүргін әсерінен бұл тақырып кеш зерттеліп, әліде болса толық бағасын алған жоқ.

Қазан төңкерісіне дейін Ресей билігі мен мұсылман қауымы арасындағы қарым-қатынастарды жан-жақты қамтыған іргелі зерттеулер жүргізілді деу қиын. Соған қарамастан, бұл мәселенің жекелеген қырларын қарастырған этнографиялық және этномәдени бағыттағы еңбектер жарық көрген. Солардың қатарында ХІХ ғасырдың екінші жартысында В. В. Григорьевтің қазақ даласындағы ислам дінінің қалыптасуы мен даму ерекшеліктеріне арналған мақаласын атап өтуге болады [8]. Осы кезеңде Императорлық Орыс география қоғамының төрағасы, генерал-майор Л. Мейер қазақ халқының рухани және мәдени өміріне арналған көлемді зерттеу еңбегін жариялады. Ол өз еңбегінде қазақ қоғамында сауатты, білімді мұсылман дін қызметкерлерінің бар екеніне ерекше назар аударған. Сонымен бірге ағартушы әрі этнограф Мұхамед-Салық Бабажанов өз зерттеулерінде қазақ даласында ислам дінінің орнығу үдерісін және мектептер мен медреселердің маңызын айқындады. Ол татар молдаларының қазақ жеріне келуі, сондай-ақ жергілікті қазақтар арасынан білім алған имам-молдалардың санының көбейе түскені жөнінде құнды деректер келтіреді.

Қазақтың көрнекті ғалымы Ш. Ш. Уәлиханов өз зерттеулерінде қазақ даласындағы ислам дінінің орны мен ықпалына қатысты өзіндік тұжырымдар жасаған. Ол патшалық Ресейдің қазақ халқына бағытталған діни саясатын, ислам дінінің таралу ерекшеліктерін, діни үгіт-насихат жүргізген әкімшілік құрылымдарды, мұсылмандық оқу орындарын және татар молдаларының қызметін сын тұрғысынан бағалаған. Ғалымның пікірінше, қазақ қоғамының еуропалық өркениетке ұмтылуына татар ағартушылығынан туындайтын, ойлау мен сезім дамуын тежейтін қасаң схоластикадан өзге оң ықпал күту қиын деген көзқарас білдірген. Дегенмен, бұл тұрғыда Ш. Ш. Уәлихановтың кейбір пайымдауларымен келіспеуге негіз бар. Қазіргі заманғы америкалық антрополог Д. Девис Шоқан Уәлихановтың қазақтың көшпелі қоғамындағы исламның маңызын әдейі төмендетіп көрсеткеніне күмән келтіреді. Оның пікірінше, ағартушының қазақ даласындағы исламға қатысты ұстанымы белгілі бір дәрежеде патшалық биліктің саяси «тапсырысына» сай қалыптасуы да мүмкін. Осыған байланысты Д. Девис қазақ қоғамындағы исламның рөлін дәстүрлі наным-сенімдермен өзара сабақтастықта қарастыру қажеттігін атап өтеді. Бұл көзқарасты салыстырмалы түрде патшалық өкіметтің мүддесін қорғап, жергілікті халық арасында мұсылмандыққа қарсы саясат жүргізген миссионерлер Н.И. Ильминский, Н.П. Остроумов және С. М. Граменицкий еңбектерімен қатар қарастыруға болады [9]. Аталған авторлар мұсылман дін өкілдерінің қызметіне империялық мүдде тұрғысынан баға беріп, қазақ даласында татар және өзбек молдаларының қызметін шектеу қажет деген тұжырым жасаған.

ХХ ғасырдың басында қалыптасқан «Алаш» қозғалысының өкілдері қазақ халқының рухани өміріне айрықша мән беріп, өздері ұйымдастырған «Қазақ», «Айқап» сияқты ұлттық басылымдарда мүфтият мәселесі мен діни ағартушылыққа қатысты көзқарастарын тұрақты түрде жариялап отырды. Сонымен бірге, сол кезеңде ұлт зиялылары мен дәстүршіл дін өкілдері арасында белгілі бір пікір қайшылықтарының орын алғанын да ескеру қажет.

Қадимшілер мен жәдитшілер арасындағы кеңінен танылған пікірталастар қазақ қоғамындағы дәстүрлі діни қызметкерлер тарихымен тығыз байланысты болды. Осы тұрғыда М. Дулатов, Ғ. Қараш, С. Торайғыров, Ж. Аймауытов секілді қазақ интеллигенциясының публицистикалық еңбектері мен азаматтық бағыттағы поэзиясында дәстүрлі исламның белгілі бір дағдарыс кезеңін бастан өткергені аңғарылады [10]. Дегенмен, қазақ зиялылары ұстанған жаңашыл көзқарастарды толықтай зайырлы сипатта болды деп бағалау қиын деген тұжырым жасауға негіз бар.

Кеңес өкіметі орнаған кезеңде, «исламға қарсы көзқарас» басымдыққа ие болғаны белгілі. Бұл дәуірде дін мен діни қайраткерлер мәселесін бейтарап әрі ғылыми тұрғыда зерттеуге қатаң шектеу қойылды. Діни тұлғалардың өзі жаппай саяси қуғын-сүргінге ұшырап, репрессиялық саясаттың тікелей құрбанына айналды. Соған қарамастан, кеңестік биліктің алғашқы жылдарында, сондай-ақ 1960-жылдардан бастап тарихтың рухани және мәдени қырларына белгілі бір деңгейде назар аударыла бастады. Осы күрделі кезеңде тақырыпқа қатысты орыс, қазақ, татар-башқұрт, ортаазиялық, түрік, еуропалық және өзге де ғалымдардың еңбектері жарық көрді. Солардың ішінде В. В. Бартольдтің зерттеулері қазақ даласының рухани-мәдени өміріне қатысты ауқымды әрі құнды мәлімет береді. Әсіресе, мұсылмандық оқу орындарымен қатар жаңа әдісті мектептердің кең таралуы, сондай-ақ бұл оқу орындарында білім берген қазақ мұғалімдерінің санының артуы жөнінде деректер келтіріледі.

В.В. Бартольд Ресей империясының мұсылмандарға қатысты жүргізген діни саясатының олқылықтары мен себептерін ашып көрсетіп, қабылданған реформалардың нәтижесіздігін үкіметтің қазақ даласының құқықтық және дәстүрлік жүйесін жете түсінбеуімен, сондай-ақ асығыс шешімдер қабылдауымен байланыстырған. Ол өз еңбектерінде патшалық Ресейдің қазақ жеріндегі отарлау саясатын іске асыру барысында татар молдалары мен мешіттерді қазақ даласына ықпал етудің құралы, яғни «өтпелі тетік» ретінде пайдаланғанын атап өтеді. Сонымен қатар В. Бартольд өз зерттеулерінде ишандарға қатысты «олар суфизм ағымының жетекшілері, ал Түркістан аймағында бұл атау шейх, пір, ұстаз (яғни оқытушы) және олардың шәкірттері – мүрид ұғымдарымен байланысты қолданылған» деген анықтама береді. Ғалымның пікірінше, «ишан» атағы Орта Азиядағы суфизм көшбасшыларына тән болып, ол көбіне әкеден балаға мұрагерлік жолмен беріліп отырған. Ал кейбір өзге зерттеушілер ишандарды Құран ілімін терең меңгерген дін қызметкерлері ретінде сипаттаса, енді біреулері оларды философиялық-дүниетанымдық көзқарастарды ұстанып, тақуалық өмір салтын таңдаған тұлғалар ретінде бағалайды.

Дәстүрлі ислам өкілдері – молдалар, ишандар, хазіреттер, ахундар мен қалпелер туралы зерттеулер Қазақстан тәуелсіздік алғаннан кейін кең ауқымда жүргізіле бастады. Осы кезеңде Ә.Дербісәлі, Ә.Нысанбаев, Ғ.Есім секілді жетекші отандық исламтанушылар, шығыстанушылар және философтар өз еңбектері арқылы діни қайраткерлер мен ғұлама-теологтарды зерделеудің теориялық әрі әдіснамалық негіздерін қалыптастырды, сондай-ақ ханафи мазхабы аясындағы дәстүрлі діни үлгілердің өзіндік ерекшеліктерін талдады. Осы бағытта еңбек еткен отандық тарихшылардың, этнографтардың, өлкетанушылардың, әдебиеттанушылардың және басқа да сала өкілдерінің соңғы жылдары жарық көрген бірқатар ғылыми еңбектері мен жарияланымдары пайдаланылып, ғылыми айналымға тартылды. XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың алғашқы ширегіндегі қазақ тарихындағы дін мәселесі бүгінгі таңда жан-жақты зерттелгенімен, әлі де мұқият қарауды талап етеді [11]. Өйткені бұл кезеңде жәдидтік қозғалысқа белсене қатысқан ұлт зиялыларының едәуір бөлігі діни қайраткерлер болды. Батыс Қазақстан аймағында да осы зиялы қауым өкілдері ислам дінін отарлық үстемдікке қарсы күрестің рухани құралы ретінде қарастырып, оның бағыт-бағдарын айқындады. Сол себепті қазақтың көшпелі қоғамындағы діни қайраткерлердің қызметін зерттеу жалпыұлттық қоғамдық сананың қалыптасуына және мемлекет пен конфессия арасындағы қатынастарды жетілдіруге жанама түрде ықпал ете алады.

Қорытынды

Отан тарихындағы «ақтаңдақ» беттердің қатарына кеңестік кезеңдегі саяси қуғын-сүргінге ұшыраған дәстүрлі ислам өкілдерінің тағдырларын жатқызуға болады. Халық арасында олар молда, ишан, хазірет, қалпе, ахун сынды атаулармен танылып, мешіт-медреселер ашып, шәкірт тәрбиелеп, қазақ қоғамының рухани-ағартушылық дамуына зор

үлес қосты. Сонымен қатар, олар халықты тәуелсіз әрі зайырлы қоғам құру идеясына жетеледі. Бұл діни тұлғалардың кейбірі емшілік, бақсылық, сынықшылық қасиеттерімен де танылып, елге шипа беріп, рухани бағыт-бағдар көрсете білген әулиелер ретінде құрметтелді. Қазіргі таңда да халық арасында осындай әулиелердің кесенелеріне зиярат етіп, Құран бағыштап, түнеп, ем-дом алып, дертінен айыққандардың саны аз емес. Сондай тұлғалардың бірі және бірегейі Хасан Нұрмұхамедовтің өмірі мен қызметі Алаш қозғалысының тағдырымен тығыз байланысты. Ол ұлттық бостандық жолындағы күресте өз ғұмырын құрбан еткен қайраткерлердің қатарында. Бүгінде оның өмірін, тағдырын және саяси қызметін жаңаша бағалау маңызды.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Қойгелдиев М.Қ. Алаш қозғалысы. – Алматы: Санат – 1995. – 368 б.
- 2 Нұрпейісов К.Н. Алаш һәм Алашорда. – Алматы: Ататек – 1995. – 256 б.
- 3 Батыс Қазақстан облысы. Энциклопедия. – Алматы: Арыс – 2002. – Б. 25-36
- 4 Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архиві. 141-қор, 1-тізбе
- 5 Сүлейменова Д.Д. Батыс Қазақстанда қуғын-сүргінге ұшыраған Хасан Нұрмұхамедов: монография. – Алматы, 2025. – 256 б.
- 6 Қуғындалған хазіреттер тағдыры. Жас Алаш – №7 – 2023. –12 б.
- 7 Смағұлова С.Е. Қазақ зиялылары және ұлттық идея. – Алматы, 2001. – 214 б.
- 8 Абдуллаев Қ. Азапты жылдардың азаматтары. Денсаулық. – №6. – 2002. – Б.20-21
- 9 Бартольд В.В. История культурной жизни Туркестана. Сочинения в 9-ти томах. – Том II. – Часть 1. – М.: Наука, 1966. – 433с.
- 10 Бірімжаров Б.Қ. Батыс Қазақстан тарихынан. XVIII-XIX ғғ. – Орал: БҚМУ баспаханасы, 2002. – 155 б.
- 11 Өзбекұлы С. Арыстары алаштың. Тарихи очерктер. – Алматы: Жеті жарғы – 1998. – 186 б.

ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ УЧАСТНИКА ДВИЖЕНИЯ «АЛАШ» ХАСАНА НУРМУХАМЕДОВА

Аннотация

В статье рассматривается жизнь и общественно-политическая деятельность Хасана Нурмухамедова — одного из заметных представителей движения Алаш начала XX века и активного участника работы правительства Западной Алашорды. Особое внимание уделяется его жизненному пути, становлению как личности, а также деятельности в религиозной сфере. Цель исследования - комплексно изучить жизненный путь и общественно-политическую, религиозно-просветительскую деятельность Хасана Нурмухамедова, раскрыть его вклад в реализацию идей движения «Алаш» и деятельность Западной Алашорды, а также исследовать судьбу ученого и его потомков в контексте советских репрессий, национальной государственности и сохранения исторической памяти. На основе архивных и научных материалов раскрывается его вклад в реализацию идей движения «Алаш» и описывается его судьба в годы советских репрессий. Деятельность Хасана Нурмухамедова в религиозно-просветительской, социальной и политической сферах рассматривается в тесной связи с историей Западной Алашорды. В ходе исследования раскрывается значение идей алашского движения начала XX века и показана их духовная близость к национальным интересам независимого Казахстана. Отдельно освещается трагическая судьба деятелей Западной Алашорды, подвергшихся несправедливым преследованиям в годы советских репрессий. На основе источников показано, как Хасан Нурмухамедов оказался под давлением властей и подвергся гонениям. Также в статье уделяется внимание его потомкам - их деятельности и достижениям в сфере образования и науки. Рассмотрено значение борьбы деятелей Алаша за национальную государственность и их роль в истории страны. Эти события рассмотрены в контексте так называемых «белых пятен» отечественной истории, связанных с судьбами представителей традиционного ислама, пострадавших в годы репрессий. В целом статья направлена на сохранение исторической памяти и развитие национального самосознания.

Ключевые слова: движение «Алаш», Западная Алашорда, Хасан Нурмухамедов, Уральск, политические репрессии, национальная интеллигенция, деятель Алаша.

SOCIAL AND POLITICAL ACTIVITIES OF ALASH MOVEMENT MEMBER HASAN NURMUKHAMEDOV

Abstract

The article examines the life and socio-political activities of Hasan Nurmukhamedov, a prominent representative of the early twentieth-century Alash movement and an active participant in the government of Western Alashorda. Particular attention is paid to his personal development, formative years, and activities in the religious sphere. The study aims to comprehensively examine his socio-political, religious, and educational activities, reveal his contribution to the implementation of Alash ideas and the activities of Western Alashorda, and explore his fate and that of his descendants in the context of Soviet repression, national statehood, and historical memory. Drawing on archival and scholarly sources, the study highlights Nurmukhamedov's contribution to the Alash movement and traces his persecution during the Soviet period. His religious, educational, social, and political activities are considered in close connection with the history of Western Alashorda. The research demonstrates the significance of Alash ideas and their continuity with the national interests of independent Kazakhstan. Special attention is given to the tragic fate of Western Alashorda figures subjected to political persecution and repression. Documentary evidence illustrates the pressure exerted on Hasan Nurmukhamedov by Soviet authorities. The article also examines the activities and achievements of his descendants in education and science. It considers the importance of the Alash leaders' struggle for national statehood and their role in Kazakhstan's history. These developments are analyzed in the context of the "blank spots" of national history, particularly the fate of representatives of traditional Islam who suffered during the repressive period. The study emphasizes the historical significance of restoring information about these individuals and their contribution to national development. Overall, the research contributes to preserving historical memory, restoring previously overlooked aspects of Kazakhstan's history, and strengthening national consciousness and understanding of the historical legacy of the Alash movement.

Key words: Alash Movement, Western Alash Orda, Hasan Nurmukhamedov, Uralsk, political repressions, national intelligentsia, Alash figure

REFERENCES

- 1 Qoigeldiev M.Q. Alaş qozǵalysy [*Alash movement*]. Almaty: Sanat 1995. 368 p. [in Kazakh]
- 2 Nūrpeisov K.N. Alaş hām Alaşorda [*Alash and Alash Orda*]. Almaty: Atatek 1995. 256 p. [in Kazakh]
- 3 Batys Qazaqstan oblysy [*West Kazakhstan region*]. Ensiklopedia. Almaty: Arys. 2002. P. 25-36 [in Kazakh]
- 4 Qazaqstan Respublikasy Ortalyq memlekettik arhivı [*Central State Archive of the Republic of Kazakhstan*]. 141-qor, 1-tızbe [in Kazakh]
- 5 Süleimenova D.D. Batys Qazaqstanda quǵyn-sürginge üsyraǵan Hasan Nürmühamedov [*Hasan Nurmukhamedov, repressed in western Kazakhstan*]: monografia. Almaty. 2025. 256 p [in Kazakh]
- 6 Quǵyndalǵan haziretter taǵdyry [*The fate of the persecuted saints*]. Jas Alaş. №7. 2023. 12 p. [in Kazakh]
- 7 Smaǵūlova S.E. Qazaq zıalyly jäne ūlttyq ideia [*Kazakh intellectuals and the national idea*]. Almaty, 2001. 214 p. [in Kazakh]
- 8 Abdullaev Q.Azapyt jylardyń azamattary [*Citizens of the painful years*]. Densaulyq. №6. 2002. P.20-21 [in Kazakh]
- 9 Bartöld V.V. İstoria kültürnoi jizni Turkestana [*History of cultural life of Turkestan*]. Sochinenia v 9-ti tomah. Tom II. Chäst 1. M.: Nauka, 1966. 433 p. [in Russian]
- 10 Bırmjarov B.Q. Batys Qazaqstan tarihy. XVIII-XIX ǵǵ. [*From the history of Western Kazakhstan. XVIII-XIX centuries*]. Oral: BQMU baspahanasy. 2002. 155 p. [in Kazakh]
- 11 Özbekūly S. Arystary alaıtyń. Tarihi ocherkter. [*The Lions of Alash. Historical Essays*]. Almaty: Jeti jarǵy. 1998. 186 p [in Kazakh]

Information about the authors:

Maksot Dzhanguzhiev – **corresponding author**, PhD, senior lecturer of West Kazakhstan Agrarian and Technical University named after Zhanir Khan, Uralsk, Republic of Kazakhstan

E-mail: dsi-1949@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4459-984X>

Gaukhar Balzhanova – master of humanities, senior lecturer of West Kazakhstan Agrarian and Technical University named after Zhanir Khan, Uralsk, Republic of Kazakhstan

E-mail: balzhanova.g@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4847-3013>

Galia Sarkulova – master of humanities, senior lecturer of West Kazakhstan Agrarian and Technical University named after Zhanir Khan, Uralsk, Republic of Kazakhstan

E-mail: galiyasarkulova@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2042-0902>

Saipulla Sapanov - doctor of Historical Sciences, Professor, Director of the Scientific Research Institute of History, Archeology and Ethnology of the Caspian region named after Kh.B. Tabyldiev. Kh. Dosmukhamedov Atyrau university, Atyrau, Republic of Kazakhstan.

E-mail: cefosh1@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0469-1254>

Информация об авторах:

Максот Джангужиев – **основной автор**, PhD, старший преподаватель Западно-Казахстанского аграрно-технического университета имени Жангир хана, г.Уральск, Республика Казахстан

E-mail: dsi-1949@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4459-984X>

Гаухар Балжанова – магистр гуманитарных наук, старший преподаватель Западно-Казахстанского аграрно-технического университета имени Жангир хана, г.Уральск, Республика Казахстан

E-mail: balzhanova.g@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4847-3013>

Галия Саркулова – магистр гуманитарных наук, старший преподаватель Западно-Казахстанского аграрно-технического университета имени Жангир хана, г.Уральск, Республика Казахстан

E-mail: galiyasarkulova@mail.ru

ORCID: : <https://orcid.org/0000-0003-2042-0902>

Сайпулла Сапанов - доктор исторических наук, профессор, директор научно- исследовательского института «Истории, археологии и этнологии Каспийского региона имени Х.Б.Табылдиева». Атырауский университет имени Х. Досмұхамедова, г. Атырау, Республика Казахстан.

E-mail: cefosh1@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0469-12>

Авторлар туралы ақпарат:

Максот Джангужиев – **негізгі автор**, PhD, Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық университетінің аға оқытушысы, Орал қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: dsi-1949@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4459-984X>

Гаухар Балжанова – магистр, Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық университетінің аға оқытушысы, Орал қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: balzhanova.g@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4847-3013>

Галия Саркулова – магистр, Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық университетінің аға оқытушысы, Орал қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: galiyasarkulova@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2042-0902>

Сайпулла Сапанов - тарих ғылымдарының докторы, профессор, Х.Б.Табылдиев атындағы «Каспий өңірінің тарихы, археологиясы және этнологиясы» ғылыми-зерттеу институтының директоры. Х. Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ., Қазақстан Республикасы.

E-mail: cefosh1@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0469-1254>